

Maleyka MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

Mifologiya şöbəsinin böyük elmi işçisi

e-mail: mmeleyke@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA XİNA GECƏSİ MƏRASİMİ

Xülasə

Azərbaycan və Anadolu bölgəsi türkləri çox zəngin bir mədəniyyətə sahibdir. Bu iki bölgə xalqının önəm verdiyi adət-ənənələr içində milli dəyərlərdən biri olan xına gecəsi mərasimi və xına gecəsi adətləri, oyun və tamaşaları da bu mədəniyyətin bir parçasıdır.

Məqalədə Azərbaycan və Anadolu da icra edilən xına gecəsi oyun və tamaşalarının bənzəyən və bənzəməyən tərəflərinin müəyyənləşdirilməsi əsas götürülmüşdür. Bunun üçün də məqalədə Azərbaycan və Anadolu da keçirilən xına gecəsi təsvir olunmuş və bu gecənin bənzərlikləri və fərqlilikləri qeyd edilmişdir. Eyni zamanda xına gecəsi söylənən “Mani atışması”, “Hakuşqa”, “Qılıq dəyişdirmə” kimi adətlər, oyun və tamaşalar qarşılaşdırılaraq onlar arasındakı oxşarlıqlar və fərqliliklər müəyyənləşdirilərək göstərilmişdir.

Mizah, təqlid, mahnı, rəqs, kəlimə yetənəyi və kəlimə oyunlarına əsaslanan, xalq təfəkkürünün bahabıçılməz və dəyərlı nümunələri olan Azərbaycan və Anadolu türk xalq oyun və tamaşalarının əyləncəli yönü ilə bərabər öyrədıcilik tərəfi də önəmlidir. Ayrıca bu uygulamalar arasındakı bənzərlik və paralellik, Azərbaycan və Anadolu türklüyü arasındakı mədəni ortaqlığın bir işarəti olaraq da dəyər qazanmaqdadır.

Açar sözlər: *Xına gecəsi, oyun, tamaşa, mani atışması, hakuşqa, qılıq dəyişdirmə.*

Maleyka MAMMADOVA

THE HENNA EVENİNG CEREMONY İN FOLKLORE OF AZERBAİJAN AND ANATOLİA

Summary

The Turks of Azerbaijan and Anatolia region possess very rich culture. Given the importance of these two locals in customs and traditional values is one of the henna night and the henna night plays are a part of this culture.

This article, a comparative research is done about the henna night plays both their similarities and differences, played both in Azerbaijan and Anatolia. For this

purpose, in the article it is explained about the henna night which held in Azerbaijan and Anatolia and it is indicated the similar and different aspects of organization of this night. In addition, some plays as “Mani quarrelling”, “Hakushka”, “The Disguise” are compared and it is shown the similarities and differences between this plays which played in the henna night.

Azerbaijan and Anatolia Turkish folk play and spectacles assume importance with its the entertaining and training towards which are irreplaceable and valuable examples of the people thinking and courage of humour, imitation, song, dance, word and word play. Moreover, the similarities and parallelism between these applications get more valuable as a sign of the cultural partnership between Azerbaijan and Anatolia Turks.

Key words: *The Henna night, play, “the mani quarrelling”, “the hakushka”, “The Disguise”.*

Мелейке МЕММЕДОВА

ОБРЯД НОЧИ ХНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНАТОЛИЙСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Турки Азербайджанского и Анатолийского региона имеют очень богатую культуру. Обряд ночи хны и обычаи хны, игры и представления, которые являются одной из национальных ценностей в обычаях-традициях, которые имеют значение для народов этих двух регионов, также являются частью этой культуры.

Статья основана на определении сходств и различий игр и представлений ночи хна, проводимых в Азербайджане и Анатолии. С этой целью в статье описана ночь хны, которая проводится в Азербайджане и Анатолии, отмечены сходства и различия этой ночи. В тоже время были сопоставлены такие обычаи, игры и представления как «Словесное состязание с мани (вид мугама)», «Хакушга (танец, текст произносимый во время танца и в ночь хны)», «Гылыг дйишдирмя (переодевание)», которые исполняются в ночь хны, выявлены сходства и различия между ними.

Наряду с развлекательной направленностью азербайджанских и анатолийско-тюркских народных игр и представлений, основанных на юморе, подражании, песне, танце, словесных способностях и словесных играх, являющихся бесценными и важными образцами народного мышления, важна и обучающая сторона. Помимо этого, сходство и параллелизм между этими вариантами приобретают ценность как признак культурного партнерства между Азербайджаном и анатолийским тюркским миром.

Ключевые слова: *ночь хны, игра, представление, состязание с мани, хакушга, ғылыг даянмидирмя*

Giriş. Azərbaycan və Anadolunun hər bölgəsində, xüsusilə də Şərqi Anadoluda keçirilən xına gecəsi və o gecədə oynanılan oyunlar, göstərilən tamaşalar, əyləncələr bir-birinə çox bənzəyir. Hər iki bölgədə ümumiyyətlə xına gecəsi qız evində edilən toyun ilk günü və ya toydan bir gün əvvəl keçirilir. Təkirdağda xına gecəsi toyun ilk günü, yəni cümə günü, Şərqi Anadolunun Ovabağ və Xal kəndlərində cümə axşamı günü, qırmancaq danışılan Ömərhanlı kəndində cümə axşamını cüməyə bağlayan gecə keçirilir (2, 219-220; 10,126). Naxçıvan bölgəsində isə toy əsasən həftə sonu şənbə və bazar günləri edildiyi üçün xına gecəsi də bir gün əvvəl keçirilir. Lakin qədimdən Naxçıvanda şənbə günləri gəlin aparmazdılar, belə inanc var idi ki, şənbə günü qurulan ailə tez dağılar. Ümumiyyətlə nəinki Azərbaycan və Anadoluda, bütün müsəlman dövlətlərində toyun mərasimlərinin cümə axşamı, cümə günü keçirilməsinə diqqət edilmişdir. Çünki cümə günü mübarək gün sayıldığı kimi müsəlmanların da istirahət etdikləri, faydalı və xeyirli işlər gördükləri gün idi. Lakin zamanla xarici dövlətlərin təsirindən müsəlmanın istirahət günü olan cümə iş gününə çevrildiyi üçün Azərbaycanın bir çox yerində toy mərasimlərinin təşkili əsasən iş olmayan günlərdə – həftə sonunda yerinə yetirilir. Düzdür həftənin başqa günləri də bu mərasimlər icra edilir, lakin bu da bir gerçəkdir ki, əvvəlki kimi xalq inanclarına bir o qədər də diqqət edilmir. Həmçinin gecə vaxtı xeyir iş tutulmadığı kimi xına da qoyulmaz, xına mərasimini gecə keçirməzdilər. Lakin son zamanlar və günümüzdə xına gecəsi təbirinin işlədilməsi xınanın gəlin olacaq qıza axşam vaxtı, xüsusilə də kənd yerlərində gecə yaxılması ilə bağlıdır. Həm Azərbaycan, həm də Anadolu bölgəsində xına gecəsindən öncə hazırlıqlar edilir və oğlan evi tərəfindən qadınlar və qızlar yığılaraq axşam və ya gecə vaxtı qız evinə xına yaxmağa gedirlər. Qız və oğlan evindən ən yaxın əqrəbalar, qonşular o gecə bir araya gəlib müxtəlif əyləncələr edir, hakuşqalar, manilər söyləyib əylənirlər. Xüsusilə Naxçıvan bölgəsində xına gecəsinə çox əhəmiyyət verilir və bu gecəyə xas bəzi əyləncələrdə kişilərin də iştirak etdiyi məlumdur. Naxçıvanda keçirilən xına gecəsi digər bölgələrdən bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Xüsusilə Naxçıvanın kəndlərində xına yaxılacaq gecə qız evi bilərəkdən gözlənilərək gecənin bir yarısı, hətta bəzən sabaha yaxın kişilərlə bərabər musiqi sədaları altında çala-oyunaya, yüksək səslə hakuşqalar söyləyə-söyləyə qız evinə gedirlər və əyləncəyə orada davam edirlər. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, kəndlərdə xına gecəsi əsasən evdə, Bakıda isə son zamanlar xına gecəsinin restoranlarda keçirilməsi dəbdədir. Anadoluda isə, xına gecəsi üçün mövsüm yay isə bayırda-həyətdə, qış isə evdə toplaşırlar. O gecə gəlin bəzədilib evin ortasında oturdulur. Qız və qadınlar Naxçıvanda hakuşqalar, Şərurda hakuşqa və gülümeylər, Anadoluda isə mani və türkülər söyləyir, gəlinin əl və ayaqlarına xına yaxılır, eyni zamanda mərasimdə iştirak edən hər kəs xına qoya bilər. Əsasən Naxçıvan bölgəsində xına gecəsi sabaha qədər yatmadan gülərək, əylənərək toya hazırlıq

görülür. Bir yandan toyda bişəcək plovun düyüsü arıtlanır, dolmalar bükülür, bir tərəfdən də lətifələr söylənilir. Bu zaman yorğunluqdan dözə bilməyib yatanları yorğan-döşəyə tikirlər, qızların saçlarını bir-birinə hörürlər, üzlərini boyayaraq gülməli hala salırlar. Səhər olunca yerlərindən qalxmaq üçün cəhd edən qızlar hər kəsin gülüb əylənməsinə səbəb olurlar.

Xına gecəsi icra edilən ən əyləncəli adətlərdən biri deyişmə şəklində olan **“Hakuşqa”**dır. Azərbaycanın xüsusilə Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olan **“Hakuşqa”**, İrəvan Çuxurunda **“Haxışta”**, Anadoluda isə **“Mani atışması”** olaraq bilinir. Həmçinin, Naxçıvanın Şərur rayonunun Haviş kəndində və Şərurun özündə hakuşqaya “havişda” deyilir (12, 143). Naxçıvanda və Ordubadda isə pəncərəyə “hakuşqa” deyilir. Elçin Aslanovun “El-oba oyunu xalq tamaşası” adlı kitabında hakuşqa sözünün bir neçə variantına rast gəlirik; haquşqa, haquşka, hağışda, haxışta, yarxışta, halxışta, həlquşta, harkuşta (4, 228-229). Həmçinin hakuşqa sözünün fərqli deyiliş şəkillərinə Anadoluda da rast gəlirik. Anadolunun Qars bölgəsində Artvindən Siirt tərəflərinə doğru “akışta” və ya “hakışta” sözü təhrif olunaraq Siirtə “karakuştani”, Bitlisə “halkušta” kimi işlədilir (15, 1). Halay şəklində irəli-geri gedərək ayaqları oynadıb, əl çırparaq, xüsusilə də soyuqda-qışda isinmək üçün oynanılan həm karakıştani və ya karakıştan, həm də akışta oyunlarının adlarının kara kışdan (qara qış) götürüldüyü ehtimalı var. Oyunda əllərin bir-birinə vurulması, yəni alqışlama forması da “karakuş” adlandırılan quzğunun qanad çırpmasına bənzəyir. Asım Əfəndinin lüğətində isə “alkışta” və ya “arkışta” sözünün kökünün “arquştağ”dan gəldiyini və “arquştaki”nin balaca qızlar tərəfindən oynanılan bir oyun olduğunu göstərilir (14, 1). Şərqi Anadolu bölgəsində, xüsusilə Bitlisə halay şəklində “halkışta” və ya “harkušta” oyunu oynanılır (16, 3). Oğlanlar tərəfindən savaş səhnəsindəki kimi sərt vuruşlar nümayiş etdirilən bu oyunun adı olan harkuştanın isə “vuruş, vurmaq” mənasında olduğu məlumdur. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda müxtəlif varianları və müxtəlif şəkildə söylənişləri olan hakuşqanın sadəcə deyişmə şəklində söylənmədiyi, eyni zamanda halay formasında da oynanıldığını və oyunda əl çırpılaraq alqışlar edildiyini nəzərə alsaq, onda deyə bilərik ki, “hakuşqa” sözü xalq ağzında “ha alqışla //ha alğışta// ha alxışta// haxışta” sözlərinin təhrif olunmuş formasıdır.

Hakuşqa gəlin olacaq qız üçün təşkil olunmuş xına gecəsində söylənən və gerçəkləşdirilən qız-gəlin oyunudur. Xüsusilə Nahçıvan və İrəvan Çuxurunda məşhur olan bu oyun daha çox halay oyununu xatırlatmaqdadır. İrəvan Çuxurunda (7, 394) bayramda və toy mərasimlərində icra edilən bu oyunda 8-12 oyunçu iki qrupa ayrılaraq sıra ilə qarşı qarşıya dayanıb əl ələ verirlər. Sonra sıra ilə “haxışta” kəliməsi ilə bitən bir hakuşqa söylərlər, digərləri isə hər misradan sonra haxışta sözünü təkrar edər, əl çırpı çırpı bir ayak üstə atılıb düşərək rəqs edərlər. Naxçıvan bölgəsində isə İrəvan Çuxurundan fərqli olaraq “hakuşqa” oyunu yalnız xına gecəsi oynanılır. Bu zaman kına gecəsində olan hər kəs oyunda iştirak edir. Hakuşqa oyunu əsasən deyişmə formasında icra edilir. Çox zaman da iki nəfər hakuşqa söyləyərək deyisir, oradakı iştirakçılar da xor şəklində hər misradan sonra hakuş-

qa sözünü təkrar edirlər. Deyişmə zamanı axıra kimi kim hakuşqa söyləyə bilsə, o, oyunda udmuş sayılır və hərəkəs onu alqışlar.

Naxçıvan bölgəsinə aid hakuşqa nümunələri:

Stol üstə vaz nədi, hakuşqa,	Yaşıllar, ay yaşıllar, hakuşqa,
Vaz nədi, kağız nədi, hakuşqa.	Divardan boylaşırlar, hakuşqa.
Oğlan məni sevirənsə, hakuşqa,	Naxçıvanın qızları, hakuşqa,
Yanıdakı qız nədi, hakuşqa.	Ər üstə savaşırlar, hakuşqa.

Kostiyumunun dəstinə, hakuşqa,	Oğlan adın Əlidir, hakuşqa,
Ətir səpim üstünə, hakuşqa.	Qolları düyməlidir, hakuşqa.
Neyləyim arvadın var, hakuşqa,	Özün yaxşı oğlansan, hakuşqa,
Məni də al üstünə, hakuşqa.	Bacıların ölməlidir, hakuşqa.

Vəya (Anan-bacın dəlidir) (13, 152)

Naxçıvan bölgəsi hakuşqaları içində xüsusi ilə qaynana ilə bağlı olanlar daha çox diqqət çəkir. Qaynana haqqında pis sözlər söylənsə də, bu bir xına gecəsi oyunu olduğu üçün qaynanaları hirsəndirməz, əksinə hərəkəs gülüb ələnər. Bu cür qaynana ilə bağlı hakuşqalara aşağıdakıları nümunə verə bilərik:

Araba gəlir, bərk gəlir, hakuşqa,	Yumurtanı soymuşam, hakuşqa,
İçi dolu qənd gəlir, hakuşqa.	Stol üstə qoymuşam, hakuşqa.
Mən şirin çay içəndə, hakuşqa,	Kaynanamın adını, hakuşqa,
Qaynanama dərd gəlir, hakuşqa.	Quyruqlu siçan qoymuşam, hakuşqa.

Qaynanam gəlir məsciddən, hakuşqa,
Tumanı ala çıtdən, hakuşqa.
Qaynanamı seçmirəm, hakuşqa,
Qapıdakı ala itdən, hakuşqa. (13, 152)

İrəvan Çuxuruda haxışta deyə bilinən hakuşqalardan örnəklər:

İrəvanın yolunda, haxışta,	Haxışta mənim olsun, haxışta,
Gül açaydı qolunda, haxışta.	Koftam-tumanım olsun, haxışta.
Qızıl sahat olaydım, haxışta,	Geyim gedim Tiflise, haxışta,
Mən yarımın qolunda, haxışta.	Tiflisde toyum olsun, haxışta (7, 399)

Alma atdım nar gəldi, haxışta!	Dağları gəzdim gəldim, haxışta!
Kətan köynək dar gəldi, haxışta!	Daşdara dözdüm gəldim, haxışta!
Qapıya kölgə düşdü, haxışta!	Yarı vəfasız gördüm, haxışta!
Elə bildim yar gəldi, haxışta!	Əlimi üzdüm gəldim, haxışta! (7, 394)

Naxçıvan və İrəvan bölgəsində söylənən hakuşqların bənzəri Anadoluda da söylənməkdədir. Kənd qızları bir yerə yığılıb birlikdə mani söyləyərlər. Ümumiyyətlə dörd-beş qız mani söyləyərək deyirlər:

Birinci qız: Mani manişi açar, Mani bilmeyən kaçar,	Gəlinin axrəti: Ahretimin boynunda İki beşi biryerdə	İkinci qız: Ak hindi beyaz hindi Hindi küməse girdi
Gelin kızlar söylüyelim Hangimiz üstə çıxar.	Gel ahretim gidelim Baylarımız bir yerdə.	Oğlu olan düşünsün Kızlar beş bine bindi

Qızlar bərabər söylər:

Edana dayanmam yarım sevdana
Hayriyəm bu ayrılık zor geldi bana.

I Qız

Temelin altı kaya
Basmaya basmaya
Ahretimden vazgeçmem
Götürsələr asmaya

I Qız

Kara kara böcekler
Duvarı delecekler
İstemediğim yere
Zorla verecekler

Qızlar bərabər söylər:

Edana dayanmam yarım sevdana
Hayriyəm bu ayrılık zor geldi bana. (3,13-15)

Anadoluda “mani atışması” yuxarıda verdiyimiz nümunədəki kimidir. Öncə birinci qız, sonra gəlinin ahrəti, daha sonra ikinci qız, ən sonda isə qızlar bərabər mani söylərlər, sonra yenə sırası ilə birinci qız, ikinci qız və xor şəklində bütün qızlar mani söyləməyə davam edir. Ta ki, xına gecəsinin son saatlarına doğru bitirirlər və xına yaxma başlayır. Xına yaxılacağı zaman isə gəlin bir stula oturdulub üzünü qırmızı örtü ilə örtürlər. Gəlin bu arada ağlamağa başlayır, əgər ağlamazsa qınanır, ayıblanır. Gəlinin xınasını yengələr (qardaş arvadı) yaxar. Xına yaxmadan öncə gəlinin çiyinə bir məndil (dəsmal) qoyarlar. Gəlinin əllərinə, ayaqlarına xına yaxarlar. Əllərini, gəlinin çəhizindən hazırladığı naxışlı xına bezləri ilə sararlar. Xına yaxılırkən Ərzurumda xınacılar tas başına düzülər və çox oxunan “xınanı gətir ana, barmağın batır ana” (10,126) türküsü söylənir, Təkirdağ bölgəsində isə ətrafdakı qızlar “xına vurma türküsü”nü söylərlər:

Vurun yengeler vurun
Benim kınamı vurun
Varın sorun babama
Vuralım mı kınayı?
Babam der ki vurun gitsin
Evladımın kınasını
Vurun yengeler vurun
Varın sorun anama
Vuralım mı kınamı?... (3,15)

Anadolunun bir çox bölgəsində - Ərzurum, Təkirdağ və b. xına yaxılarkən söylənən türkülərə bənzər, maniyyə oxşar hakuşqaları Naxçıvan bölgəsində də xına yaxıldığı zaman qızlar xor halında hamısı bir ağızdan söylərlər:

Gedin deyın anasına, haxışta!
Əllərə xına yaxallar, haxışta!
Versin mənə qızını, haxışta!
Tellərə xına yaxallar, haxışta! (6, 76)

Azərbaycanın Şərur bölgəsində isə Anadolu türklərinə bənzər, türkü kimi söylənən xına gecəsi gülümeyləri çox məşhurdur.

Qızıl gülü neylərəm,
A gülümey, a gülümey,
Gülə qulluq eylərəm,
A gülümey, a gülümey.
Olur öz yarım olsun,
A gülümey, a gülümey,
Özgə yarı neylərəm,
A gülümey, a gülümey. (6, 88)

Anadoluda əgər qız uzaq bir yerə gəlin gedirsə, xına yaxılarkən qurbəti, həsrəti, özləmi anladan cürbəcür türklər söylənilir. Türklər söylənilib bittikdən sonra isə gəlinin əl və ayaqlarını yumaq yumaq bağlayaraq o vəziyyətdə oynadırlar. Xına yaxılarkən orada olanlar pul yapışdırırlar və ya ovcuna pul qoyarlar. Bundan sonra isə gəlinin rəfiqələri gəlinin yanında qalaraq sabaha qədər heç yatmadan əylənərlər. Sabah gün çıxmadan çalğılar alınaraq köy içində yaxın bir çeşməyə gedilir və gəlinin ana-atası gənc qızlara gəlinin xinasın yudurdurlar. Gəlinin ovcundan çıxan pulların bir qismini rəfiqələrinə, bir qismini gəlinin sandığına, bir qismini də qisməti açılsın deyə bəyin cibinə qoyarlar (3, 17). Azərbaycanda isə Anadoludan fərqli olaraq gəlinə xına yaxılarkən qaynanası, baldızı və b. tərəfindən qızıl taxılır. Pul isə gəlinə deyil də, xınanı yaxan qız və ya qadına (oğlanın bacısı, xalası, bibisi vb. ola bilər) xına yaxanlar pul verir və hamısı da onun olur. Son zamanlarda dəb düşübdür, xınaya gələnlər pulu gəlinə verirlər. Eyni zamanda xına gecəsi qız evi oğlan evinin gətirdiyi xınanın qarşılığında gələnlərlə oğlana xına yollayar, bəy də dostları ilə bərabər kiçik barmaqlarına yaxarlar. Oğlan evi də özlərinin hazırladığı xınadan evdəkilərə yaxmalarını üçün verər. Qıza xına yaxılarkən isə oğlanın və öz adının baş hərfləri ovcunun içinə xına ilə yazılır.

Xına gecəsi əyləncələrindən biri də **“Qılıq dəyişdirmə”** tamaşalarıdır. Tamaşanın Azərbaycan və Anadolu variantları çox bənzərdir. Bu tamaşalar xına gecəsini daha əyləncəli hala gətirmək üçün qadınların bir və ya bir neçəsinin qılıq dəyişdirərək tamaşalar göstərməsi və gülməli oyunlar çıxarması ilə gerçəkləşdirilir. Qılıq dəyişdirmə tamaşalarında, ümumiyyətlə qadınlar kişi qılığında ortalığa çıxaraq məzəli rəqsləri ilə tamaşa edənləri güldürür. Naxçıvanın Şahbuz, Şərur, Ordubad bölgələrinə xas olan bu tamaşanın bənzəri Anadoluda da göstərilir. Ana-

dolunun Təkirdağ bölgəsində xına yaxılmadan əvvəl gənc qızlar, qadınlar, yaşlılar kişi qılığına girib gülməli rəqslər edərək tamaşalar göstərirlər. Anadoluda əsasən xına gecəsi qılıq dəyişdirilərək göstərilən tamaşalardan biri **“İlk kocam”** tamaşasıdır (3, 35-36). Bu tamaşa iki qız və ya iki qadın tərəfindən biri karı (arvad), digəri isə koca (ər) qılığına girərək göstərilir.

Qılıq dəyişdirmə tamaşalarında qız və qadınlar kişi qılığına girməklə bərabər, eyni zamanda bəzi gənc qızlar da “nənə” qılığına girərək nənələrə xas geniş tuman (uzun büzməli yupka) geyər və başlarına bağladıkları şalla (baş örtüyü) sadəcə gözləri görünəcək şəkildə üzlerini örtüb ortalıqda nənələri, xüsusilə də fərqli və məzəli şəkildə oynayan nənələri təqlid edərək oynayırlar. Bu formada oynama, rəqs etmə ətrafdakıların çox gülüb əylənməsinə səbəb olur. Qılıq dəyişdirmə tamaşalarında göstərilən tamaşanın bir başqa versiyası isə “yaşlı qadının qılıq dəyişdirməsi”dir. Naxçıvan bölgəsində xına gecəsi daha gülməli və əyləncəli olsun deyə yaşlı qadınlardan biri gənc gəlin qılığına girərək **“Gəlin”** tamaşası, Anadoluda, xüsusilə Təkirdağ bölgəsində isə yaşlı qadın qoca kişi qılığına girərək **“Ləbləbici”** tamaşası göstərilir.

Qılıq dəyişdirmə tamaşasında əsasən qadınlar kişi qılığında ortaya girib gülməli və məzəli oyunları ilə tamaşaçıları güldürür. Oyunun əsas qaydasına görə heç kimsə qılıq dəyişdirənlərin kim olduğunu bilməməlidir. Bu da oyunu daha maraqlı hala gətirir. Ortada kişi qiyafətində oynayan qadınların kim olduqlarını təsbit etmək üçün onların taxma bıqları və ya üzlərinə geydikləri maskalar çıxarılmağa çalışılır, təbii ki, burada da bir mücadilə başlayır və kim olduqlarının bilinməsinə istəməyən oyunçular da müqavimət göstərincə gülməli hərəkətlər, davranışlar ortaya çıxır. Əgər kişi qılığında oynayan oyunçuların kimliyi müəyyənləşərsə, hər kəs gülər və oyun bitmiş olar. Naxçıvanın Şahbuz, Şərur, Ordubat və b. bölgəsinə xas olan bu oyunun bənzəri Anadoluda icra edilməkdədir. Anadolunun Təkirdağ bölgəsində (3, 13) xına yaxılmadan öncə gənc qızlar, qadınlar, yaşlılar fərqli kişi qılıqlarına girib güldürücü oyunlar oynayırlar. Kişi qılığına girən qızın başında fəs, əynində kişi paltarı, üzündə taxma bıqları olur. Anıdan oyun yerinə girərək müxtəlif kişi hərəkətləri ilə oynayır, bəyəndiyi gözəl qızları öpür və birini alıb qaçırır.

Naxçıvan bölgəsində xına gecəsi daha gülməli və əyləncəli olsun deyə yaşlı qadınlardan biri gənc gəlin kimi geyinib üzünü, gözünü bağlayar, barmaqlarına üksük taxıb xına yaxan, yemək bişirən, gülüb əylənən qadınların yanına gəlir. Barmağındakı üskükləri bir-birinə vuraraq gülməli rəqslər edər. O anda qaval (dəf) çalan qadın isə belə oxuyur:

Bu torpağın adı Ənzəli,
Çopur Ağəli!
Bir addım da tullan irəli,
Ay mənim balam! (5, 106)

Sonra yaşlı qadın biraz da ortaya gəldikdən sonra mahnısını oxumağa davam edir:

Oyna bənövşəli xanım,
Əlləri şüşəli xanım. (5, 106)

Bu rəqslər bitər bitməz qadınlardan biri yalançı “gəlin”in baş örtüyünü açar və bu zaman rəqs edib oynayanın kim olduğu bilinər və qəh-qəhə qopar. Sonra da ortaya doğru gedən “gəlin” oynayaraq söylər:

Qaynanam öləndə özüm ağlaram,
Şiş götürüb dabanınan dağlaram.
Eşşək kimi samannıxda bağlaram.
Qaynana, qaynana, xanım qaynana,
Tumanını geyim, gedim meydana (5, 107)

Rəqs edən “yalançı gəlin” yaşlı olduğundan qaynana-gəlin münasibətlərinə nə qədər dil uzatsa da, ona heç kim qırılmaz, əksinə gülərlər.

“Yaşlı qadının qılıq dəyisdirməsi” tamaşasının bir başqa versiyasına Anadoluda da rast gəlinir. Belə ki, Təkirdağ bölgəsində edilən xına gecəsində “gənc qız və qadınların kişi qılığına girməsi” tamaşasının ardından “yaşlı qadının yaşlı ixtiyar adam qılığına girməsi” tamaşası başlayar. Oyunda yaşlı bir qadın üstündə köhnə, yırtıq paltarlar, çiyində bir heybəsi ilə yaşlı qoca adam qılığına girərək “Ləbləbici tamaşası”nı göstərir. Heybəsinin gözlərinə noxud, lobyə doldurar. Əlinə kalburunu (ələyini) alır və,

- Leblebici leblebici...
Leblebiyi kavururum
Fis dumanını savururum.

deyərək içəri girər və “Ləbləbici” tamaşasını göstərir. Tamaşa əsnasında üzərindəki pis geyimlərlə, xüsusilə gözəl geyimli gənc qızların üzərinə atılaraq onlara sarılar. O an qızlar geri qaçar və hərəkət gülər (3, 13).

Türk mədəniyyətində əhəmiyyətli yeri olan xına ərəbcə “hınna” sözündən olub xına bitkisinin yapraqlarından əldə edilən saç, əl, ayaq və saqqalı narıncı rəngə boyamaq üçün istifadə edilən tozdur. Xına yaxma adəti Anadolu və Azərbaycan türklərində geniş yayıldığı qədər qaraim, türkmən, bulqar, qaqaüz, qaray və qırmanclarda da vardır. Qaraim türklərində, hətta həmin günü bir qoç gəlinin ayaqları altında qurban edilir. Şimali İraq türkmənlərində gəlinə xınanı qisməti bol olan biri yaxar, qaraim türklərində isə oğlan evində subaylığa vədə gecəsi keçirilir, gecə yarısına qədər davam edən bu yığıncaq Şərqi və Cənub-Şərqi Anadoluda “Qısır gecəsi”, “Oğlan xına gecəsi” kimi bilinir (10, 125-126). Anadoluda olduğu qədər xına yaxma adətinə Azərbaycanda, xüsusilə də Naxçıvan bölgəsində çox əhəmiyyət verilib və hələ də verilir. Toylardan əlavə yaxını ölən yaşlı evinin də qadınlarına qohum-əqrabası tərəfindən saçlarına xına qoyulması, Novruz bayramında bəzənmək üçün xına yaxılması yaşayan adət-ənənələrdən biridir. Bu ənənənin Fatimeyi-Zəhradan, yəni Peyğəmbər Əfəndimizin qızı Həzrəti Fatmadan qaldığı söylenilir. Bunun üçün də xüsusən kənd yerlərində gəlinlər, qız və qadınlar xınanı əvəzəlməz bəzək vasitəsi kimi işlədiblər. Təbii ki, qədimdən nə saç

boyası, nə lak kimi dırnaq boyları vardı. Onun üçün də saçları, ayaq və əlləri, əl dırnaqlarını tamamilə təbii olan xına ilə bəzəmişlər. Hətta saçə xına qoyularkən yaxşı boyanmağı üçün xınaya yetişməmiş cəvizin əzilmiş qıyaq deyilən yaşıl qabığı, bir diş qənd, bir az da neft qarışdırılırdı. Saçlara parlaqlıq verməsi üçün isə bir neçə damcı limon suyu da əlavə edilirdi. Eyni zamanda xınanın bir şəfa qaynağı olduğuna da inanılır. Belə ki, revmatizm xəstəliyində, ayaq ağrılarında, ayaq qoxusuna qarşı da xına yaxıldığı məlumdur. Hətta xına gecəsi ilə bağlı fərqli inanclar da mövcuddur. Məsələn; Ərzurumda xına gecəsində və toyda güzgü qoyulduğunda, bolluq olacağına inanılır və xınanı gəlinin ovucuna qaynanası yaxdıqda, gəlinin qismətli olacağına inanılır. Əlazığın bəzi bölgələrində isə xına gecəsi gəlinin telləri kəsilincə başına pul səpilir. Xına və səpilən pulların gəlinin saçı və xınanın qoruyucu olduğunu vurğulayan Yaşar Kalafat “xına” ilə mühafizə mənasında olan “qın” sözü arasında əlaqə quraraq xına suyunun “qılıf suyu”, yəni “qoruyucu su” mənasında ola biləcəyi qənaətindədir (10, 125-126). Eyni zamanda xına, türk inanc sistemində, türk mədəniyyətində adanmışlığın-qurban vermənin simvoludur. Bunun üçün qurban ediləcək heyvana, evlənəcək olan gənclərə, sünnət olan oğlan uşaqlarına, Anadoluda və Naxçıvanda əsgərə gedəcək olanların əlinə, ovucunun içinə xına qoyulur. Analər oğullarını “xınalı quzum” deyərək əsgərə yollar. Gəlin xınasının qızın ən xoşbəxt günündə, xəyallarının gerçəkləşdiyi, toyu olduğu gün yaxılmasının səbəbi bəzənmək, gözəl görünmək olduğu bəllidir. Hər halda əsgərə gedən oğlanlara xına yaxılmasının səbəbi, necə ki, sevgilisinə qovuşacağının sevinci ilə toyda xına gecəsi bəyin əlinə xına yaxılır, eyni ilə də əsgərə gedən oğlanın şəhid olma və Sevgiliyə (Allaha) qovuşacağı ehtimalı olduğu üçün analər oğullarını “xinasız toy olmaz” məsəlində deyidiyi kimi, xinasız əsgərliyə göndərmirlər. Buna bənzər bir başqa adət isə Naxçıvan bölgəsində yaşlı qadınların ağarmış saçlarına xına yaxmasıdır. Həm “Fatimeyi-Zəhranın bəzəyi” olduğu üçün, həm də “hər an ölüm gələ bilər” düşüncəsi ilə xınalarını ardıcıl olaraq, yəni vaxtını keçirmədən saçlarına yaxarlar. Buradan da belə bir nəticə çıxara bilərik ki, xınaya adət-ənənələrə bağlı simvolik mənadan başqa, bir də təsəvvüfi mənə verilə bilər. Çünki Anadolu və Naxçıvanda əsgərə xına yaxılması ilə Azərbaycanın bir çox bölgəsində ölümünü düşünən yaşlı qadınların ağarmış saçlarına xına yaxmasının, təsəvvüfi tərəfi Allahın hüzuruna xınalı gedilməsi inancı ilə bağlıdır.

Nəticə. Mədəniyyətimizdə xınaya və xına gecəsinə önəm verildiyi üçün bu gecəyi unudulmaz edən oyunlarla da bəzəmişlər. Bu oyunlardan “mani söyləmə” (hakuşqa) bizə aşiq məclislərində deyışən aşiq ənənəsini, bir çox versiyası olan “qılıq dəyişdirmə” tamaşası isə nağıl və dastanlarda olan qılıq dəyişdirməyi xatırlatmaqdadır. Bildiyimiz kimi folklorda qılıq dəyişmə “özünü gizlədib tamamilə başqa şəxs vücudunda görünmək və tamamilə başqa ad altında tanınmaqdır” (11, 5). Bunun kimi qılıq dəyişdirməyin yer aldığı nağıllara “Okkay ilə Əhməd” (9, 204-217), “Şahzadə ilə qurbağa” (9, 217-231), “İlan və qız” (9, 231-239) və b. nağılları, dastanlardan isə Koroğlu dastanını nümunə verə bilərik. Sözügedən na-

ğıllardan qurbağanın geydiyi paltar ilə gözəl bir qıza, ilanın isə gözəl bir oğlana çevrilməsi və ya “Okkay” nağılının baş qəhrəmanı Əhmədin öyrəndiyi sehirlə müəllimi və düşmanı olan Okkayı məğlub etmək üçün tez-tez qılıq dəyişdirdiyini (11, 5-10) göstərə bilərik. “Koroğlu” dastanında isə biz, Koroğlunun tanınmamaq üçün qılıq dəyişdirərək çox zaman-Tokat, Ərzurum, Bağdat və Qars səfərlərində aşiq qiyafətində ortaya çıxdığını, İstanbul səfərində çavuş, Naxçıvan və Təkə-Türkmən səfərlərində çovdar qılığında, “Düratın itməsi” qolunda ilxıçı, “Koroğlu və Bolu Bəy” qolunda qoruqçu, Paris nüsxəsindəki Qars səfərində isə falçı və b. qılıqda görürük (11, 13-14). Bu cür özünü gizlədərək başqa bir qılığa girmənin arxaik kökünü araşdırdığımız zaman bunun əsasında Türk inanclarından gələn insanın ölümündən sonra yenidən diriləcəyi gündə başqa bir qılıqda, xüsusilə gənc və gözəl olacağı inancı vardır. Qılıq dəyişdirmə tamaşasının Naxçıvan versiyasındakı “yaşlı qadının gənc gəlin qılığına girməsi”ndə sözügedən inancın izləri açıqca görülməkdədir. Tamaşanın Anadolu versiyasındakı yaşlı qadının üzərində cır-cındır, kirli paltarlarla qoca kişi qılığına girməsi isə insanların köhnə, yırtıq və pis paltarlar geyərək qılıq dəyişdirməsi ilə pis ruhlardan qorunacağı inancının izlərini daşımaqdadır. Bu tamaşadakı qılıq dəyişdirmədəki inancın eynisini Naxçıvanın Nəhrəm kəndində gəlin gətirildiyi zaman oğlan evinin baxça qapısının yerinin dəyişdirilməsi və bağçanın divarının bir tərəfini dağıdaraq qapı yeri açıb gəlinin evə aparılmasındakı qapının yerinin dəyişdirilməsi adəti də pis ruhları qovmaq və aldatmaq, pis nəzərləri uzaqlaşdırmaq inancından irəli gəlir. Həm istər dini, istərsə də milli inanclarla, həm nağıl və dastan motivləri ilə bəzədilmiş bu oyunlarda əyləncə, gözəl vaxt keçirmə ön planda olsa da, insanlar anlada bilmədikləri duyğu və düşüncələrini, xəyallarını, geniş və tükənməz türk üfününü də oyunlarla, mənillərlə, hakuşqalarla, türkülərlə daha gözəl anlada bilmişlər və hələ də anladırırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayverdi, İlhan. Misalli Böyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006
2. Artun, Erman. Tekirdağ Folklor Araştırmaları. İstanbul: Tem Ofset, 1978
3. Artun, Erman. Tekirdağ Folkloru'ndan Örnekler. Tekirdağ: Taner Matbaası, 1983
4. Aslanov, Elçin. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: İşıq, 1984
5. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. Naxçıvan Folkloru, I cild. Naxçıvan: Əcəmi Yayınları, 2010
6. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. Naxçıvan Folkloru, III cild. Naxçıvan: Əcəmi Yayınları, 2012
7. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. İrəvan Çuxuru Folkloru, X.kitab. Bakı: Səda Nəşriyyatı, 2004
8. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Dörd cildə, II Cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006

9. Azərbaycan Nağılları. Beş cildə, V.Cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
10. Kalafat, Yaşar. Kuzey Azərbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Eski Türk Dini İzleri-Dini Folklorik Tabakalaşma. Ankara:T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998
11. Kazımoğlu, Muxtar. Folklorda Obrazın İkiləşməsi. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2011
12. Məmmədova Məleykə. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və təməşalar. Bakı: Elm və təhsil, 2014
13. Memmedova Meleyke. “Azerbaycan ve Anadolu Kına Gecesi” / Motif Akademi Halkbilim Dergisi. Cilt 10, Sayı 19, Ocak-Haziran, 2019, s.149-159
14. [ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR. 7846, akista.html](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR-7846-akista.html)
15. www.folklor.gen.t/tags/hakista
16. www.bitlis.gov.tr

Daxilolma tarixi: İlkin variant 04.02.2022
Son variant 28.02.2022